

С. А. Бронікова

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФУНКЦІЇ СУКУПНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній українській мові на підставі формальних та змістових ознак можна виділити специфічну функцію сукупності, що являє собою своєрідну проміжну функцію між сингулярністю та плюральністю. Її особливість у тому, що формально вона може бути оформлена як одна, проте означає множину (однорідних чи неоднорідних) предметів, відрізняючись від функції збірності, насамперед, за диференційною семантичною ознакою рахованості/нерахованості.

Для вираження функції сукупності в українській мові існує система лексико-семантичних засобів - система семем із семою 'сукупність', а також словотвірні засоби - система словотвірних типів із словотвірним значенням сукупності. Метою цієї статті є окреслення усієї системи засобів вираження функції сукупності в сучасній українській мові як склад-

ника функціонально-семантичного поля квантитативності. Основним матеріалом послужив тлумачний словник української мови в 11-и томах.

Спершу варто зауважити, що семи сукупності можуть займати у структурі семем так домінантне, як і недомінантне, напівпериферійне або й периферійне становище. Так, наприклад, у словах *борщ*, *віник*, *приятелювати* сема сукупності є периферійною: *борщ* рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ; *віник* зв'язаний жмutoк віниччя, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги; *приятелювати* бути з ким-небудь у дружніх, товариських стосунках. Домінантними у даних випадках виступають семи 'страва' (*борщ*), 'підмітання' (*віник*), 'товариські стосунки' (*приятелювати*). У словах *авіабаза*, *варта*, *дрібний* сема сукупності є напівпериферійною, пор.: *авіабаза* 'аеродром із складами, ремонтними майстернями та обслуговуючими підрозділами'; *варта* 'загін, група людей, що охороняють кого-, що-небудь'; *дрібний* 'який складається з малих однорідних частинок'. У словах *ватага*, *група*, *гуртувати* сему сукупності можна кваліфікувати як домінантну, пор.: *ватага* 'велика група людей'; *група* 'кілька осіб, тварин або предметів, що знаходяться разом'; *гуртувати* 'організовувати що-небудь ціле з окремих, самотійних частин'.

Для окреслення лексики сукупності спиратимемося тільки на слова з домінантними та напівпериферійними семами сукупності.

Внаслідок зробленого аналізу встановлено, що ядро лексико-семантичних засобів вираження сукупності становлять дієслова та іменники. Всі дієслова з семою сукупності можна виділити в окрему лексико-семантичну групу на позначення єдності, єднання з окремих частин у одне ціле. Це, наприклад такі дієслова, як *агрегатувати*, *акумуляувати*, *асоціюватися*, *вантажити*, *громадитися*, *групувати*, *гуртувати*, *ешелонувати*, *з'єднувати*, *комплектувати*, *консолідувати*, *купчитися*, *лучитися*, *монтувати*, *нанизувати*, *роїтися*, *складати*, *скупчуватися*, *сполучати*, *сходитися*, *шикуватися*, *юрмитися* та ін. (усього близько 30, а разом із однокореневими – понад 70). На відміну від І. Р. Домрачевої, яка виділяє 6 лексико-семантичних груп дієслів із значенням сукупності, ґрунтуючися також на периферійних семах сукупності [3:8], ми одержуємо лише одну лексико-семантичну групу відповідних дієслів, відносячи решту дієслів до інших зон чи функціонально-семантичних полів (ФСП). Так, наприклад, лексико-семантична група дієслів на означення повторення, що виділяє згадана авторка, напр., *повторювати*, *чергувати*, *повторюватися*, *чергуватися*, на нашу думку, представляє своїми домінантними семами субполе ітеративності ФСП аспектуальності, а не поле квантитативності, попри наявність певного сектору перетину з останнім.

Іменників із семою сукупності зафіксовано помітно більше, близь-

ко 300. Їх доцільніше класифікувати за категоріальними лексико-семантичними групами і за тематичними групами, а не за лексико-семантичними групами у традиційному, некатегоріальному розумінні, оскільки до останніх входило б, як правило, лише по дві-три лексеми і, таким чином, їх би нараховувалося занадто багато, що не сприяло б оптимальному структуруванню матеріалу. Вважаємо доцільним спочатку всі іменникові лексеми з семою сукупності поділити за категоріальною ознакою істота/неістота на дві великі групи, приблизно однакові за обсягом: 1) іменники з семою, що вказує на сукупність істот; 2) іменники з семою, що вказує на сукупність неістот. Своєю чергою, серед першої групи сукупних іменників можна виділити такі підгрупи: 1) іменники, що вказують на стабільну сукупність людей, пов'язаних між собою спільним родом діяльності: *адміністрація, ансамбль, артіль, аудиторія, банда, батальйон, бригада, варта, гарем, екіпаж₂₋₃, експедиція₄₋₅, залога, команда₄₋₆, конвой, оркестр₁₋₂, патруль, хор* та ін.; 2) іменники, що вказують на спонтанну групу людей: *ватага, весілля₂, група, демонстрація₁, натовп, тлум, шеренга, юрма* та ін.; 3) іменники, що узагальнено вказують на сукупність людей: *громада, загаль, народ, населення, орда* тощо; 4) іменники, що вказують на сукупність тварин: *завод⁴₂, зграя, отара, рій¹, стадо, табун, фауна, череда* і т. ін.

Слід зазначити що чимала кількість іменників можуть вживатися і на позначення сукупності людей, і на позначення сукупності тварин, хоч, як правило, в такому разі одному зі слів притаманне переносне вживання: *валка, гурт, зграя, караван, порода, стадо* і т. д.

Вищевказані підгрупи можна поділити на окремі ще менші підгрупи за тематичною ознакою. Так, серед іменників, що вказують на стабільну сукупність людей, пов'язаних між собою спільним родом діяльності (група 1, підгрупа 1) можна виділити такі тематичні підгрупи лексики, як лексика державно-політичного та економічного управління, а також правознавча лексика (*адміністрація, ареопаг, асоціація, відомство, журі, інспекція, колегія, компанія, консорціум, посольство, суд, трибунал* та ін.), лексика на позначення промислових і торговельних понять (*артіль, базар, зміна, караван, колгосп, комбінат* тощо), лексика на позначення військових підрозділів, що є вельми продуктивною (*армія, батальйон, батарея, взвод, дивізія, ешелон, залога, корпус, патруль, полк, розвідка³₂, розрахунок₆, рота, ставка* та ін.), лексика, пов'язана з освітою та культурою, серед якої чимало музичних термінів (*аудиторія, джаз₂, кафедра, квартет₂, квінтет₁, октет, оркестр, редакція*, та ін.).

Серед другої групи сукупних іменників з категоріальним значенням 'неістота' зібраний матеріал дозволяє виділити такі підгрупи: 1) іменники, що вказують на сукупність конкретних предметів: *бібліотека, гарде-*

*роб*₃, *гарнітур*, *дендрарій*, *згорток*₂, *каскад*₃, *колекція*, *комплект*, *конструкція*, *машина*₁, *мережа*₃₋₄, *організм*₂, *пакунок*₂, *партія*₃₋₅, *поїзд*₁₋₂, *садиба*₁₋₂, *серія*_{1-2, 4}, *снасть*₁, *стадіон*, *сузір'я* та ін.; 2) іменники, що вказують на сукупність більшою чи меншою мірою абстрактних понять: *бюджет*, *закон*, *збірник*, *кодекс*, *октава*, *попурі*, *раціон*₂ та ін.; 3) іменники, що вказують на сукупність дій: *зарядка*₃, *операція*₂, *план*₂, *ритуал*₁, *танець*₂₋₇, *технологія* і т. ін. Найбільшою кількісно підгрупою є підгрупа 1 (іменники, що вказують на сукупність конкретних предметів). Ця підгрупа може бути почленована далі на ряд менших тематичних підгруп: сукупність рослин (*дендрарій*, *квітник*₁, *чагарник* та ін.); сукупність механізмів (*агрегат*, *апарат*₂, *батарея*, *каскад*₃, *машина*₁ та ін.); сукупність чітко окреслених предметів (*бібліотека*, *в'язанка*, *гардероб*₃, *гірлянда*, *колекція*, *купа* тощо).

Частина сукупних іменників стосується як назв істот, так і неістот, тобто вони вказують на змішану сукупність істот та неістот. Це, насамперед, сукупність складних, часто нечітко окреслених предметів, об'єктів, у тому числі різнорідних: *абатство*, *авіабаза*, *автоколона*, *валка*, *ескадра*, *ешелон* і т. ін. Частина іменників може вживатися то як назва сукупності істот, то як назва сукупності неістот, як правило, внаслідок перенесення, наприклад: *ансамбль* (група музикантів і сукупність будівель), *квітник* (ділянка з квітами і переносно про групу гарних молодих людей, переважно жінок), *сім'я* (група близьких родичів і група споріднених мов, група рослин одного виду тощо), *стадіон* (комплексна спортивна споруда і люди, що заповнюють трибуни), *стихія* (маса людей, які діють неорганізовано, і улюблене коло занять, інтересів), *угруповання* (про групу людей і про сукупність предметів).

Рахунковим іменникам на кшталт *десяток*, *сотня*, *трійня* притаманні дві функції – нумеральності і сукупності, тому вони перебувають у зоні перетину підзони нумеральності і підзони сингулярності.

Прикметники і прислівники як периферійні частини мови не становлять якихось якісно нових утворень, а творяться на підставі центральних частин мови – іменників, рідше дієслів [2: 154-155]. Це стосується великою мірою також прикметників та прислівників на позначення сукупності: *акумуляований*, *артільний*, *батальйонний*, *бюджетний*, *гуртовий*, *збірний*, *колективний*, *комунальний*, *комплексний*, *ординський*, *парковий*, *ройовий*, *соборний*, *сукупний*, *хоровий*; *гуртом*, *докупи*, *загально*, *зосереджено*, *колегіально*, *оптом*, *сукупно* і т. д. Лише порівняно незначна частина прикметників утратила дериваційні зв'язки з колишніми твірними субстантивними чи вербальними основами, ці прикметники сприймаються зараз як такі, що містять первинне значення сукупності: *єдиний*, *загальний*, *спільний*, *суцільний* тощо.

Словотвірні засоби вираження функції сукупності розвинені лише сто-

совно дієслова. Дієслівні деривати із значенням сукупності творяться за дев'ятьма основними словотвірними типами (далі СТ). Причому семантика сукупності в них, як правило, поєднується із семами, характерними для інших функціонально-семантичних полів, насамперед аспектуальності. Таке явище кваліфікують як семантичний синкретизм на перетині полів, субполів чи окремих функцій [1: 137].

Мікросистему із семою сукупності становлять головним чином префіксальні СТ, рідше префіксально-суфіксальні, які мотивуються майже винятково дієсловами.

СТ *з-/с-+V_{НВ}*: *звести, зшити, скріпити, спаяти, скрутити, сплавити* та ін. Цей СТ з середньою продуктивністю. Його словотвірна сема сукупності полягає у з'єднанні кількох елементів в одне ціле. Слід вказати, що ця сема з'являється лише в дериватах з обмеженою кількістю твірних слів, які потенційно передбачають дію, внаслідок якої утворюватиметься певне ціле.

СТ *по-+V_{НВ}*: *побагатіти, поважити, повитоптувати, повідв'язувати, повкидати, покреслити, попадати, попектися, порозчиняти, послувати¹, потелитися* та ін. Словотвірна сема сукупності визначається через трактування дії як такої, що поширюється на багато об'єктів, наприклад: *побагатіти* стати багатим (про всіх або багатьох). Найчастіше сема сукупності з'являється в дериватах, утворених від уже префіксованих дієслів і супроводжується аспектуальною семантикою дистрибутивності. СТ продуктивний.

СТ *роз(і)-+V_{НВ}*: *розвезти, розкидати, розклеїти, рознести, розіслати, розитовхати* та ін. Дія, на яку вказують мотивуючі основи, стосується багатьох об'єктів, на чому, власне і встановлюється сема сукупності. СТ середньої продуктивності.

СТ *роз(і)-+V+(-ся)*: *розбігтися, розбрестися, розійтися, роз'їхатися, розлетітися* тощо. СТ малопродуктивний, обмежений твірними словами з лексичним значенням руху. Як й у двох попередніх СТ, в його дериватах наявна також дистрибутивна сема.

СТ *ви-+V_{НВ}* з наголошеним префіксом: *виводити, видивитися, викидати, виносити, вистояти і т. ін.* У дериватах наявна сукупно-дистрибутивно-дуративна словотвірна семантика. СТ середньої продуктивності.

СТ *пере-+V_{НВ}*: *переарештувати, перебілити* (багато чого-небудь), *перекалічити, перемити, переміряти, переорати, пересушити, перечитати* та ін. СТ продуктивний. Сема сукупності сполучається з семами дистрибутивності, тотивності та ітеративності.

СТ *пере-+V+(-ува(ти)ся)*: *перегукуватися, пересвистуватися, перестрілюватися* тощо, тип малопродуктивний. Наявний синкретизм сукупності з дистрибутивністю та ітеративністю.

СТ об-+V_{нв}: об'їхати ('їздячи, побувати у багатьох місцях'), обклеїти, облетіти, обірвати, обстукати, обтикати, обходити, обципати та ін. СТ продуктивний з синкретизмом типу сукупність + дистрибутивність + локативність.

СТ на-+V_{нв}: набовтати, наважити, наварити, наловити, наміряти, напекти, насушити, начерпати та ін. СТ продуктивний. Разом із семою сукупності у словотвірному значенні наявні також синкретичні семи результативності, інтенсивності, ексцесивності.

Система іменникових СТ зі значенням сукупності в українській мові малорозвинена. Іменникові деривати з семою сукупності створюються головним чином за невеликою кількістю запозичених СТ. Це такі загалом малопродуктивні і непродуктивні СТ, запозичені, власне, разом із дериватами: S+-атика (ідіоматика, проблематика, тематика, систематика), S+-тека (ігротека, картотека, фільмотека, фототека), S+-аж/V+-аж (ампераж, арбітраж, вольтаж, інструктаж, літраж, тоннаж, тренаж, фактаж).

Мабуть, єдиним способом словотворення прикметникових дериватів із семою сукупності можна вважати складання основ, завдяки чому створюються складні прикметники: кисло-солодкий, жовто-блакитний, багатоповерховий, п'ятисекційний тощо. Серед прислівників можна вказати лише на окремі деривати на зразок обіруч, водночас тощо.

Отже, в сучасній українській мові переважними засобами мовної системи для вираження функції сукупності є одиниці лексико-семантичного рівня, які досить чітко поділяються на певні лексико-семантичні групи категоріального характеру та на тематичні групи, тоді як словотвірні засоби, крім дієслівних, розвинені недостатньо і характеризуються досить вузькою семантичною спеціалізацією. Семи сукупності можуть займати в структурі семени центральне, напівпериферійне і периферійне місце. Лише слова з домінантними семами сукупності можна вважати такими, що мають значення сукупності.

1. **Бондар О. І.** Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. — Одеса, 1996.

2. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1987.

3. **Домрачева І. Р.** Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 1999.